

Məleykə Azər Mirzəli¹²³
MOYUN ÇOR ABİDƏSİNİN DİLİNDƏ SAİTLƏR

Qədim Göytürk dövləti süquta uğradıqdan sonra tarix səhnəsində onun yerini qədim Uygur dövləti tutur. Uygur Xaqanlığı təxminən bir əsrlik (744/5-840) hakimiyyəti dövründə Orta Asiyada siyasi və mədəni həyata əsaslı şəkildə yön verən güclərdən olmuşdur. Hərbi, siyasi güc və mədəni həyatlarının ən üst səviyyədə olmasını bu gün əlimizə gəlib çatmış qaynaqlar da təsdiqləyir. Ədəbi dildə yazılarının mövcudluğu, fərqli əlifbalardan məharətlə istifadə etmələri, köçürülmədən daha çox şəhər həyatına üstünlük vermələri və s. onların mədəniyyətinin inkişafının göstəricisi idi. Uygurların öz əlifbası olmasına və bu əlifba ilə çoxsaylı abidələr yaratmalarına baxmayaraq, onlar göytürk əlifbasından da istifadə etmişlər. Həmin əlifba ilə yazılmış bir sıra abidələr həm dil-üslub, həm də tarixilik baxımından türkoloji tədqiqlər üçün böyük əhəmiyyət daşıyır.

Göytürk əlifbalı abidələrdə dodaqlanan saıtlərin qalın və ya incə olması bəlli olduğu halda, açıq və ya qapalı olması bəlli deyil, dodaqlanmayan saıtlərin isə açıq və ya qapalı olması bəlli olduğu halda, qalın və ya incə olması bəlli deyil. İlk heca istisna olmaqla, saıtlərin incə və ya qalın olması, açıq və ya qapalı olması, dodaqlanan və ya dodaqlanmayan olması ilə, ikinci və sonrakı hecalardakı saıtlərin ilk hecadakı saıtlə uyuşması səbəbilə incə və ya qapalı olması, açıq və ya qapalı olması, dodaqlanan və ya dodaqlanmayan olması ayırd edilir. Bu xüsusiyyətləri özündə daşıyan abidələrdən biri də Qədim Uygur Xaqanlığı dövründə yazılmış, Moyun çor xaqanın şərəfinə ucaldılmış eyniadlı abidədir. Abidənin saıtlə sistemi aşağıdakı şəkildə özünü göstərir.

Burada saıtləri ifadəsi üçün dörd işarədən istifadə olunmuşdur, onlardan ikisi düz (dodaqlanmayan) saıtləri: “A”a-e (ə), “ı”ı-i, ikisi də dodaqlanan saıtləri: “O”o-u, “ü”ö-ü göstərir.

A- Bu hərf həm Yenisey abidələrində, həm II Göytürk Xaqanlığı dönəmi abidələrində, həm də Göytürk əlifbalı Uygur dönəmi abidələrində özünü göstərməkdədir. Qalın əsaslı sözlərdə arxasına, açıq, dodaqlanmayan **a**, incə əsaslı sözlərdə önsinə, açıq, dodaqlanmayan **ə** səsini ifadə edir. Bu fikir bir çox dünya türkoloqları tərəfindən qəbul edilib. Amma mübahisəli məsələlərdən biri olaraq hələ də qalmaqdadır. B.A.Serebrennikov, N.Z.Hacıyeva qədim türkcədə **a** və **ə** səslərinin mövcud olduğunu qeyd edirlər. Və qədim türkcədə qapalı **e** səsinin olması fikrini müdafiə edirlər. Onlar Lui Bazənə istinad edərək bu fikirləri bildirirlər: “Lui Bazən düzgün qeyd edir ki, nəzərdə tutulan fonemin fonoloji funksiyaları yoxdur. O səs eyni zamanda fonoloji olaraq [ə] və [i] səslərinə qarşı durmur. Bundan başqa [e] səsinin mövcudluğu türk vokalizminin bütün sistemini pozardı [2, s. 12]. Ona görə də biz bundan sonra ulu türk dilində səkkiz saıtlənin mövcudluğu fərziyyəsinə əsaslanacağıq” [7, s. 13]. Eləcə də Əbülfəz Rəcəbli [6, s. 105] və türkiyəli tədqiqatçı T.Tekin [8, s. 22], alman türkoloq A.fon Qabən də eyni şəkildə (a, ä) kimi göstərir. [3, s. 6].

Digər bir məsələ isə **ə**, yoxsa **e** səsinin mövcud olmasıdır. Yenə burda fikir ayrılıqları mövcuddur. Yuxarıda adını çəkdiyimiz tədqiqatçılardan fərqli olaraq, M.Ölmez üç səsə ifadə etdiyini göstərir, bura **a**, **e**, **ə** daxildir [5, s. 23]. O.Mert isə **a** və **e** səslərini göstərir [4, s. 135]. Bizim fikrimizcə, burada üç səsə ayırd etməliyik, bu baxımdan M.Ölmezin fikrini əsas götürürük. Abidədə söz əvvəlində **a** səsə daha işləkdir. Belə ki söz əvvəlində **a** səsini 115 dəfə, **e** səsini 31 dəfə, **ə** səsə isə 38 dəfə istifadə olunmuşdur. Abidədə Göytürk əlifbasının qaydalarına uyğun olaraq, söz ortasında da bu işarənin yazılışına rast gəlmirik. Söz sonunda isə qaydaya müvafiq olaraq yazılmışdır. Söz ortasında **a** və **e** səsləri daha çox işlənir. Söz sonunda isə **ə** səsini daha işlək olduğunu görürük, belə ki abidənin dilində söz sonunda 143 dəfə **a** səsə keçir. Nümunələr¹²⁴:

a saıtləri:

- **söz əvvəlində:** altı “altı” (Şm 4), ançıp “sonra” (Ş 7), at “ad” (Ş 7), anı “onu” (C 4), aşnukı “öncəki” (C 8), atlığ “atlı” (Ş 5), az “az” (Ş 11) və s.
- **söz ortasında:** bark “ev, yurd” (Ş 2), mğaru “sonra” (Şm 10), işbara “rütbə adı” (C 2), kağan “xaqan, hökmdar” (Şm 1), katun “xaqanın qadını” (Q 8), şad “yüksək rütbə” (Ş 7), tapığ “xidmət” (Q 5) və s.
- **söz sonunda:** anta “orada” (Ş 1), ara “arasında” (Şm 2), kara “qara, sadə” (Şm 12), yaka “sərhəd” (Ş 8), yana “yənə” (Şm 5), bıça “atlı, süvari birliyi” (Şm 6), kışla- “qışlamaq” (Ş 7) və s.

e saıtləri:

- **söz əvvəlində:** elig “əlli” (Şm 4), eñ “ən” (Şm 9), er “kişi, igid” (C 1), eb “qərargah” (Ş 12), ersegün “yer adı” (C 6), ertiş “İrtiş çayı” (C 1) və s.
- **söz ortasında:** belgü “nişanə, damğa” (Ş 8), ben “mən” (Şm 1), çerig “əsgər, ordu” (Ş 3), ilgerü “şərq, şərqdə” (Ş 8), kentü “özü” (Ş 2), ötüken “yer adı” (Şm 2), sekiz “səkkiz” (Ş 1) və s.
- **söz sonunda:** bilge “müdrük, hökmdar” (Şm 1), birle “ilə, birlikdə” (Şm 7), kəçe “gecə” (Ş 1), öñre “şərq, şərqdə” (C 7), selençe “Selençe çayı” (Şm 2), üze “üstə, yuxarıda” (Şm 3), keyre “çay adı” (Şm 7) və s.

ə saıtləri:

- **söz əvvəlində:** eki “iki” (Ş 5), ekinti “ikinci” (Şm 9), el “el, ölkə” (Şm 1), eş “eş, yoldaş” (Ş 12), ét- “etmək, düzəltmək” (Ş 4), eğil “xalq” (Ş 2), ér- “çatmaq” (Şm 8) və s.

¹²³ Bakı Dövlət Universiteti, Filologiya fakültəsi. Türkologiya kafedrasının II kurs magistrantı maleyka.mirzali@bsu.edu.az

¹²⁴NümunələrE.Aydındangötürüldü.

- **söz ortasında:** bër- “vermək” (§ 5), bəri “cənub” (§ 3), bəş “beş” (C 3), bəşinç “beşinci” (C 5), kədin “qərb” (§ 3), kəsre “sonra” (§m 10), tēmiş “deyən, söyləyən” (Q 2) və s.
- **söz sonunda:** tē- “demək, söyləmək” (§ 6).

i – Bu hərf həm Yenisey abidələrində, həm II Göytürk Xaqanlığı dönəmi abidələrində, həm də Göytürk əlifbalı Uyğur dönəmi abidələrində özünü göstərməkdədir. Qalın əsaslı sözlərdə arxasına, qapalı, dodaqlanmayan **ı**, incə əsaslı sözlərdə önsıra, qapalı, dodaqlanmayan **i** səsini ifadə edir. Abidənin dilində bu hərf söz əvvəlində və sonunda çox hallarda yazılır, söz ortasında isə az hallarda yazılıb. Buna baxmayaraq, bu hərfin ifadə etdiyi səslərə abidədə həm söz əvvəlində, həm söz ortasında həm də söz sonunda rast gəlinir. Onu da qeyd edək ki, abidənin dilində **ı** və **i** saiti ilə başlayan və bitən sözlər azlıq təşkil edir, daha çox söz ortasında işlənmişdir. Belə ki həm **ı** ilə, həm də **i** ilə başlayan 14 söz təsbit edildi.

ı saiti:

- **söz əvvəlində:** ıdok “əziz; yer adı” (§m 4), mğaru “sonra” (§m 10), ışbara “yüksək rütbə” (C 2).
- **söz ortasında:** ançıp “sonra” (§ 7), basmıl “tayfa adı” (C 4), tapıg “xidmət” (Q 5), ançıp “sonra” (§ 7), şıp “çay adı” (§ 3), çıt “hasar” (§ 8), kalmış “geri qalan” (§m 3), kız “qız” (Q 3) və s.
- **söz sonunda:** altı “altı” (§m 4), amı “onu” (C 4), aşnuqi “öncəki” (C 8), katı “qatı, sət” (§ 6), kudı “aşağıya doğru” (§ 4), kuru “qərb” (§ 8), urı “oğlan uşağı” (Q 3), yağı “düşmən” (§ 6), yazı “yazı, çöl” (§ 4) və s.

i saiti:

- **söz əvvəlində:** içger- “təbə etmək” (§m 7), içik- “təbə olmaq” (§ 5), içre “içəri, içəridə; təbə” (C 4), ilgerü “şərq, şərqə” (§ 8) və s.
- **söz ortasında:** bəşinç “beşinci” (C 5), bitig “yazı” (C əl. 2), çik “xalq adı” (§ 7), çigil “xalq adı” (C 11), kedimlig “zirehli” (C 9), kelir- “gətirmək” (C 3), kədin “qərb” (§ 3), tirig “canlı, diri” (Q 1) və s.
- **söz sonunda:** bidgüçi “yazıçı” (C 3), ölmeçi “ölüm halında” (§ 5), örgi- “taxt qurmaq” (C 10), tegi “qədər” (§ 3), teñri “göy, səma, tanrı” (§ 1), tapıg “xidmət” (Q 5), ançıp “sonra” (§ 7), şıp “çay adı” (§ 3).

o – Bu hərf sadəcə qalın səsləri ifadə edir. Qalın əsaslı sözlərdə arxasına, açıq, dodaqlanan **o** səsini, arxasına, qapalı, dodaqlanan **u** səsini bildirir. Ə. Rəcəbli qeyd edir ki, “Bu hərf sözün birinci hecasında yalnız **o** saitini ifadə edir. Göytürk əlifbasının qaydasına görə, **o** saiti sözün ikinci və sonrakı hecalarda işlənmişdir. Buna görə bu hərf ikinci və sonrakı hecalarda **u** sait kimi oxunur” [6, s. 107]. Biz bu fikirlə razılaşırmıq. Abidənin dilində **o** səsine söz əvvəlində 35 sözdə, **u** səsi isə 12 sözdə mövcuddur.

o saiti:

- **söz əvvəlində:** oğuz “tayfa adı” (§m 1), ol “III şəxs tək əvəzliyi” (§ 6), on “on” (§m 3), on ok “tayfa adı” (§m 11), on uyğur “tayfa adı” (§m 3), onuç “onuncu” (Q 2), orkon “Orxon çayı” (§m 3), otuz “otuz” (§m 4) və s.
- **söz ortasında:** ançola “təqdim etmək” (C 2), bodun “xalq” (§m 3), bol- “olmaq” (C 6), ıdok “əziz; yer adı” (§m 4), karlok “tayfa adı” (§m 11), koñ yıl “qoyun ili” (§m 9), tokıt- “hasar çəkdirmək” (§ 8) və s.
- **söz sonunda:** abidənin dilində söz sonunda **o** saitinə rast gəlinmişdir.

u saiti:

- **söz əvvəlində:** uç- “ölmək” (§m 12), ud- “izləmək, təqib etmək” (§ 8), urı “oğlan uşağı” (Q 3), utru “qarşı tərəf” (C 3), uyğur “tayfa adı” (§m 3) və s.
- **söz ortasında:** boşun- “qurtulmaq, sərbəst qalmaq” (§ 7), bulğa- “qarışıqlıq salmaq” (C 4), bunça “bu qədər” (C), buyruk “komandır” (§m 4), koñluğ “qoyunlu” (§m 6), kut “bəxt, tale” (Q 3), kubrat- “toplamaq, bir araya gətirmək” (§m 5), oğul “oğul” (Q 3) və s.
- **söz sonunda:** mğaru “sonra” (§m 10), utru “qarşı tərəf” (C 3), tu- “qapanmaq” (C əl. 1), tokığu “toyuq” (§m 10), toğuru “birbaşa, düz” (C 5), yabğu “yüksək bir rütbə” (§m 12) və s.

ü - bu hərf sadəcə incə səsləri ifadə edir. Önsıra, açıq, dodaqlanan **ö** və önsıra, qapalı, dodaqlanan **ü** saitlərini bildirir. Yenə burada Ə. Rəcəblinin “Bu işarəni yalnız sözün birinci hecasında **ö** saiti kimi oxumaq olar. Göytürk dilində **ö** saiti sözün ikinci və sonrakı hecalarında işlənmədiyi üçün bu işarə sözlərin ikinci və sonrakı hecalarında işləndikdə onu yalnız **ü** saiti kimi oxumaq lazımdır. Bu işarənin söz başında və ya birinci hecadada **ö** və **ü** saitlərindən biri kimi oxunması oxuyanın zövqündən, daha doğrusu, dil intuisiyasından asılıdır” [6, s. 107]. fikrillə razılaşımaq mümkün deyil. Abidənin dilində söz əvvəlində 19 dəfə **ö** saitinə, 27 dəfə isə **ü** saitinə rast gəlinir. Söz ortasında daha çox istifadə olunub. Söz sonunda isə daha az görülməkdədir.

ö saiti:

- **söz əvvəlində:** öl- “ölmək” (§ 5), öndün “şərq” (§m 6), öñre “şərq, şərqdə” (C 7), örgin “taxt” (§ 8), ötrö “ötrü, dolay” (C 5), ötüken “yer adı” (§m 2), öz “öz” (§m 6) və s.
- **söz ortasında:** kögmen “yer adı” (§ 11), kögür “yer adı” (§m 8), köl “göl” (§ 6), köl “rütbə” (§m 5), kömür tağ “dağ adı” (§m 8), kör- “görmək” (§ 10), söz “söz” (Q 5) və s.
- **söz sonunda:** abidənin dilində söz sonunda **ö** saitinə rast gəlinmişdir.

ü saiti:

- **söz əvvəlində:** üç “üç” (Şm 7), üç birkü “yer adı” (Şm 7), üç karlok “tayfa adı” (Şm 11), üçün “üçün” (Ş 5), üküş “çox, artıq” (Ş 4), üze “üstdə, yuxarıda” (Şm 3) və s.
- **söz ortasında:** bidgüçi “yazıçı” (C 3), bükegük “yer adı” (Ş 1), içüy “yer adı” (C 5), küç “güc” (Ş 5), kün “gün” (Ş 1), süğüş “savaş” (Şm 9), tümen “on min” (Q 7) və s.
- **söz sonunda:** belgü “nişanə, damğa” (Ş 8), kezü “boyunca” (Ş 6), ilgerü “şərq, şərçə” (Ş 8), kentü “özü” (Ş 2), küsgü “siçan” (Şm 12), küt- “gözləmək” (Ş 5), küz “payız” (Ş 8), sü “əsgər, ordu” (Şm 6) və s.

Son olaraq deyə bilərik ki, göytürk dönəmi əski yazılı abidələrdə görülən fonetik sistem eynilə Uyğur dönəmi göytürk əlifbalı əski türk yazılı abidələrində də görülməkdədir. Bu dövrdə Uyğurlar Göytürk əlifbasından istifadə etdiklərinə görə hərflərin yazılışı, demək olar ki, eynidir, sadəcə bəzi fərqlər özünü göstərir. Onu da qeyd etmək yerinə düşərdi ki, Uyğur dönəmi göytürk əlifbalı yazılı abidələrdə də Orxon və Yenisey abidələrində olduğu kimi samitlərin palatal və qeyri-palatal şəkildə istifadəsi saitlərin önsıra və ya arxasına olmasını təyin edir.

Istifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Aydın E. Uyğur yazıtları. İstanbul: Bilge. 2021, 237 s.
2. Bazin L. Structures et tendances communes des langues turques (Sprachban). PhTF. T.I. Weisbaden, 1959
3. Gabain A. V. Eski türkçenin grameri. Ankara: TTK basımevi. 1988, 313s.
4. Mert O. Ötügen uyğur dönəmi yazıtlarından Tes, Tariat, Şine Us. Ankara: Belen. 2009, 334 s.
5. Ölmez M. Uyğur hakanlığı yazıtları. Ankara: BilgeSu. 2018, 328 s.
6. Rəcəbli Ə. Qədim türk yazısı abidələrinin dili. I cild. Bakı: Nurlan. 2006, 648 s.
7. Serebrennikov B.A., Hacıyeva N. Türk dillərinin müqavissəli tarixi qrammatikası. Bakı: Səda, 2002, 381 s.
8. Tekin T. Orhon türkçəsi grameri. İstanbul: Sanat Kitabevi. 2003, 272 s.

Moyun çor abidəsinin dilində saitlər

Xülasə

Məqalədə əvvəlcə Uyğur xaqanlığı dönəmində yazılmış abidələrdən bəhs edilir. Göytürk əlifbası haqqında qısa məlumat verildikdən sonra qədim türk dilində ə, yoxxsa e saitinin olmasına və qısa e səsinin mövcudluğuna münasibət bildirilir. Daha sonra göytürk dönəmi yazılı abidələrdən fərqli xüsusiyyətləri ilə diqqəti cəlb edən Moyun çor kitabəsinin dilindəki fonetik xüsusiyyətlərdən, saitlər sistemindən bəhs edilir. Uyğur xaqanlığı dövrünə aid olsa da, göytürk əlifbası ilə yazılmış bu abidənin bir çox fərqli özəllikləri vardır. Abidənin dilindəki bütün saitlərin işlənmə intensivliyi və işlənmə məqamı konkret nümunələr əsasında şərh olunur. Sonda müəllif o qənaətə gəlir ki, uyğurlar göytürk əlifbasından istifadə etdiklərinə görə hərflərin yazılışı, demək olar ki, eynidir, sadəcə bəzi fərqlər özünü göstərir.

Açar sözlər: *göytürk, uyğur, abidə, fonetika, sait*

Vowels in the language of Moyun chor monument

Summary

The article first talks about the monuments written during the Uighur khanate period. After giving a brief information about the Goyturk alphabet, the attitude towards the presence of the vowel ə or e in the ancient Turkish language and the presence of the short e sound is reported. Then, the phonetic features and vowel system in the language of the Moyun chor inscription, which attracts attention with its features different from the written monuments of the Goyturk period, are discussed. Although it belongs to the period of the Uighur khanate, this monument, written in the Goyturk alphabet, has many different features. The intensity of development and the point of development of all vowels in the language of the monument are interpreted on the basis of specific examples. In the end, the author comes to the conclusion that because the Uyghurs use the Goyturkian alphabet, the spelling of the letters is almost the same, only some differences are evident.

Key words: *goyturk, uighur, monument, phonetics, vowel*

Гласные в языке памятника Моюнчор

Резюме

В статье впервые говорится о памятниках, написанных в период Уйгурского ханства. После краткой информации о гойтуркском алфавите сообщается отношение к наличию гласного ə или e в древнетюркском языке и наличию короткого звука e. Затем обсуждаются фонетические особенности и система гласных в языке Моюнчорской надписи, которая привлекает внимание своими особенностями, отличными от письменных памятников гойтуркского периода. Хотя он относится к периоду Уйгурского ханства, этот памятник, написанный гойтуркским алфавитом, имеет множество различных особенностей. Интенсивность развития и точка развития всех гласных в языке памятника интерпретируются на основе конкретных примеров. В итоге автор приходит к выводу, что из-за того, что уйгуры используют гойтуркский алфавит, написание букв почти одинаковое, только бросаются в глаза некоторые различия.

Ключевые слова: *гойтурк, уйгур, памятник, фонетика, гласный*

RƏYÇİ: **prof. M.Məmmədov**